

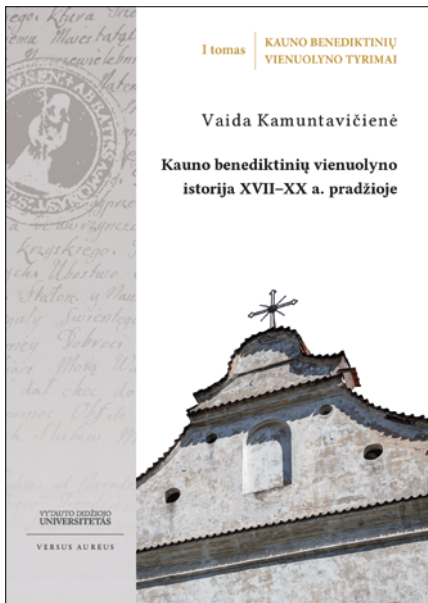
Monografijos apie Kauno benediktinių vienuolyno istoriją

Ričardas Jaramičius

Vytauto Didžiojo universitetas, Humanitarinių mokslų fakultetas, Istorijos katedra,
V. Putvinskio g. 23, Kaunas
el. p. ricardas.jaramicius@stud.vdu.lt

KAMUNTAVIČIENĖ, Vaida. *Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*. Vilnius: Versus aureus, 2016. 408 p.; VASILIAUSKIENĖ, Aušra. *Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*. Vilnius: Versus aureus, 2016. 288 p.

Nelengva būtų įsivaizduoti viduramžių ar naujųjų amžių Europos miesto gyvenimą be jame ar jo apylinkėse įsikūrusių vienuolynų. Žvelgiant į vienuolynų istorijas, nesunku pastebėti, kad jų kūrimasis buvo glaudžiai susijęs su to laikotarpio ar vietos aktualijomis.

Kitaip tariant, kiekviena vienuolija atspindi savo epochos poreikius ir kiekviena vienuolija yra nulemta gyvenimo paskatų¹. Vienuoliai, gyvendami miestuose ar šalia jų, nebuvo tik nuo visuomenės atsiriboję asmenys. Priešingai, daugelis vienuolijų (net ir klauzūrinių) turėjo palaikyti glaudžius ryšius su kitapus vienuolyno gyvenančiais žmonėmis. Gali- mybę pažinti tokį vienuolyną mums suteikė 2016 m., Lietuvos mokslų tarybai remiant, pasirodžiusios Kauno benediktinių vienuolyno istorijai skirtos monografijos. Pirmojo tomo (*Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*²) autorė profesorė Vaida Kamuntavičienė tyrinėjo Kauno Šv. Mikalojaus bažnyčios ir Kauno benediktinių vienuolyno istoriją XVII–XX a. pradžios laikotarpiu, o antrojo tomo (*Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*³) autorė daktarė Aušra Vasiliauskienė analizavo vienuolyno ansamblio meninę pusę.

Pirmąjį tomą, skirtą Kauno Šv. Mikalojaus bažnyčios ir Kauno benediktinių vienuolyno istorijai, sudaro 7 chronologiškai-tematiškai suformuoti skyriai. Pirmajame skyriuje autorė aprašo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK) veikusių benediktinių vienuolynų (Nesvyžiaus, Vilniaus, Minsko, Oršos, Smolensko ir Kražių) įsikūrimo aplinkybes ir fundatorius. Nurodo, kad didžiausia kliūtis benediktinių vienuolynų sklaidai XVII a. LDK buvo kilęs karas su Maskva, kurio metu žlugo du vienuolynai – Oršos ir Smolensko. Aptarusi platesnį benediktinių vienuolyno LDK kontekstą, autorė susitelkia į Kauno benediktinių vienuolyno fundavimo aplinkybes. Pirmajame skyriuje svarbiausias dėmesys skiriamas dviem asmenybėms – pirmojo benediktinių vienuolyno (Nesvyžiuje) LDK fundatoriui Mikalojui Kristupui Radvilai ir Kauno benediktinių vienuolyno fundatoriui Andriejui Skorulskiui. V. Kamuntavičienė teigia, kad A. Skorulskis buvo ilgametis M. K. Radvilos Našlaitėlio klientas, kas neabejotinai turėjo įtakos pirmojo pasaulėžiūrai⁴. Spręsdamas svarbiausius Našlaitėlio turtinius reikalus, A. Skorulskis galėjo uždirbti ir sukaupti lėšų, kurias, kaip nurodo autorė, būdamas pamaldus ir dievobaimingas žmogus, panaudojo Katalikų bažnyčios fondacijoms ir dotacijoms įgyvendinti⁵. A. Skorulskis rėmė bernardinų, jėzuitų vienuolynus, pagaliau pradėjo rūpintis benediktinių vienuolyno fundavimo ir žemėvaldos reikalais. Pirmąja Kauno benediktinių vienuolyno abate tapo A. Skorulskio ir Sofijos Skorulskienės dukra Ona Eufemija Skorulskytė.

Antrajame monografijos skyriuje autorė supažindina su šv. Benedikto regulos adaptacijos Abiejų Tautų Respublikoje (ATR) klausimais. Dvasiniai vienuolių skaitiniai, kasdienės jų maldos, metų liturgijos ciklas, pareigų pasiskirstymas tiesiogiai siejasi

¹ RAČIŪNAITĖ, Tojana. *Vizijos ir atvaizdai. Basijų karmelitų palikimas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 27.

² KAMUNTAVIČIENĖ, Vaida. *Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*, t. 1. Vilnius: Versus aureus, 2016.

³ VASILIAUSKIENĖ, Aušra. *Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*, t. 2. Vilnius: Versus aureus, 2016.

⁴ KAMUNTAVIČIENĖ, Vaida. *Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*, t. 1. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 36.

⁵ Ten pat, p. 37.

su konkrečios vienuolijos charizma ir dvasine tradicija. Nors ordinais, atrodytų, gana konservatyvios ir ne itin greitai besikeičiančios bendruomenės, tačiau amžių tėkmėje pastebima ir tam tikra dinamika. Nors LDK veikusių benediktinių vienuolynų maldin-gumo ir dvasinio gyvenimo būdą formavo šv. Benedikto regula, tačiau svarbūs buvo ir kiti tekstai, deklaracijos, teisinių normų rinkiniai, amžių tėkmėje adaptavę regulą prie vietos ir to laikotarpio aktualijų. V. Kamuntavičienė išskiria ir išsamiai aptaria keturias tokias reformas, aktualias benediktinių vienuolynams LDK: 1) Kulmo benediktinių vienuolyno šv. Benedikto regulos reformą, kuri buvo pritaikyta Lenkijos karalystės gyvenimui; 2) Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus reformą, kurioje yra į lenkų kalbą versta šv. Benedikto regula bei deklaracijos, atitinkančios LDK benediktinišką gyvenimą; 3) Senųjų Trakų benediktinių vienuolyno abato Stanislovo Ščygielskio visą šv. Benedikto regulos vertimą į lenkų kalbą; 4) Konstantino Kazimiero Bžostovskio 1710 m. išleistą bažnytinės teisės dokumentų rinkinį, skirtą LDK moterų vienuolijoms. Anot V. Kamuntavičienės, Kauno benediktinių vienuolyne buvo matoma visų keturių knygų poveikio pėdsakų⁶.

Trečiasis skyrius tiesiogiai siejamas su Kauno benediktinių vienuolyno istorija. Skyriaus chronologiniai rėmai apima laikotarpį nuo 1624 m., kai vienuolynas buvo funduotas, iki 1654 m., kada į Kauno miestą įsiveržė Rusijos kariuomenė. Kaip nurodo pati autorė, per pastarąjį trisdešimtmetį susiklostė pamatiniai Kauno benediktinių vienuolyno bruo-žai. 1624–1654 m. laikotarpis beveik atitinka Onos Eufemijos Skorulskytės, pirmosios vienuolyno abatės, veiklos periodą (mirė 1657 m.). Skyriuje autorė aptaria platų spektrą vienuolyno istorijos klausimų. Nurodoma, kad atsikėlusios į Kauno apylinkes, benedik-tinės meldavosi medinėje Švč. Mergelės Marijos Apreiškimo bažnytelėje, o nuo XVII a. 3–4 dešimtmečių sandūros vienuolės persikėlė į Šv. Mikalojaus bažnyčią. Šios bažnyčios fundacija ir pastatymo data istorikams nėra tiksliai žinomos, tad V. Kamuntavičienė nagrinėja istorinius dokumentus, bylojančius apie bažnyčios pradžią. Skyriuje taip pat aptariama Ona Eufemija Skorulskytė ir kitos pirmaisiais dešimtmečiais vienuolyne gy-venusios benediktinės. Istorikė analizuoja, kokie motyvai skatindavo merginas rinktis pašvęstojo gyvenimo kelią, kokio amžiaus jos buvo, kokia buvo jų kilmė. Taip pat nu-rodoma, kada, kokia vienuolė davė amžinuosius įžadus ir tapo benediktinių vienuolijos atstove. Pastarajame skyriuje apžvelgiamas ir vienuolynui priklausiusių valdų (Raginės, Sudvariškių, Paštuvos ir Petrašiūnų) susiformavimas bei benediktinių santykiai su Kauno miestu ir kitais mieste bei jo apylinkėse veikusiais vienuolynais.

Ketvirtajame skyriuje nagrinėjama Kauno benediktinių vienuolyno istorija baro-kiškojo pamaldumo epochoje. Chronologiniai rėmai apima laikotarpį nuo XVII a. vid. iki XVIII a. pab. Kaip teigia monografijos autorė, šis laikotarpis tiek LDK kaip valstybei, tiek Kauno benediktinėms nebuvo vienareikšmiškas. Šalį siaubė karai (XVII a. vidurio karai su Rusija bei Švedija, XVIII a. pr. vykęs Šiaurės karas), badmetis, tačiau,

⁶ KAMUNTAVIČIENĖ, Vaida. *Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*, t. 1. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 77.

nepaisant to, aptariamas periodas buvo Katalikų bažnyčios klestėjimo laikas. Esantieji benediktinių vienuolynai sulaukdavo nemažo skaičiaus pašaukimų bei galėjo plėtoti savo veiklos formas⁷. V. Kamuntavičienė aprašo Kauno benediktinių vienuolyno abačių veiklos niuansus. Kaip vienas geriausių vienuolyno egzistavimo laikotarpių išskiriamas 34 metus (1748–1782 02 14) trukęs Petronėlės Gertrūdės Klenerytės abatavimas, kurio metu sulaukta stabilaus pašauktųjų merginių skaičiaus bei, kiek šaltiniai leidžia teigti, išvengta intrigų ar konfliktų. Skyriuje pateikta Kauno benediktinių XVII a. antrosios pusės – XVIII a. laikotarpio kolektyvinė biografija. Apžvelgdama kiekvieną žinomą aptariamojo laiko Kauno benediktinių vienuolyne įžadus davusią merginą ar moterį, V. Kamuntavičienė apibendrina rezultatus ir išskiria dažniausią benediktinių kilmės vietą, duomenis apie vienuolių postus bei pareigas vienuolyne. Skyriuje pateikiamas benediktinių kolektyvinis portretas. Daug dėmesio šioje knygos dalyje skiriama vienuolių dvasiniam gyvenimui, kurio bruožai išryškėja analizuojant vienuolyno liturginį metų ciklą ir buvusius dvasinius skaitinius (vienuolyno biblioteką).

Atskiras knygos skyrius (penktasis) skirtas materialinei Kauno benediktinių vienuolyno padėčiai XVII a. antroje pusėje – XVIII a. nagrinėti. Nors vienuolių gyvenime svarbiausią vietą įprastai užimdavo dvasiniai reikalai, tačiau joms tekdavo rūpintis ir žemiškesniais dalykais. Subalansuota materialinė padėtis buvo labai svarbi kiekvieno vienuolyno gyvavimo sąlyga⁸. V. Kamuntavičienė apžvelgia Kauno benediktinių pajamų šaltinius ir smulkiai aptaria vienuolynui priklausiusias valdas: Sudvariškių, Paštuvos ir Petrašiūnų palivarkus bei šalia Kauno miesto buvusią Raginės jurisdiką. Istorikė nurodo palivarkuose bei Raginės miestelyje vienuolyno valdytą turtą bei apžvelgia kilusius teisinius ginčus. Apibendrindama vienuolyno materialinę būklę kitų benediktinių vienuolynų kontekste, autorė daro išvadą, kad vertinant vienuolyno turtą ir dydį Kauno benediktinių vienuolynas užėmė vietą po Nesvyžiaus ir Vilniaus vienuolynų.

Po Trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo didelė Lietuvos dalis su Vilniaus ir Žemaitijos vyskupijomis atiteko Rusijos imperijai. Šeštajame skyriuje supažindinama, kokiais būdais carinė valdžia vykdė prieš vienuolynus nukreiptą politiką bei kaip tokiam sudėtingame kontekste veikė Kauno benediktinės. Gana iliustratyviai atrodo okupacinės valdžios vykdyti teisiniai ribojimai, kuriais remiantis stengtasi kliudyti vienuolynų egzistavimui. V. Kamuntavičienė rašo: „Moterų vienuolynai suskirstyti į tris etatus, arba klases, pirmosios klasės vienuolyne liepta išlaikyti 19, antrosios – 16, trečiosios – 11 vienuolių. Lyg tyčiodamiesi iš vienuolių, caro administracija pirmosios klasės vienuolynais dažniausiai paversdavo neturtingus vienuolynus. Kauno ir Minsko benediktinių vienuolynai priskirti pirmajai klasei, o Kražių ir Nesvyžiaus – trečiajai. Vilniaus ir Šlanimo vienuolynai į etatus neįtraukti, juos numatyta visai uždaryti.“⁹ Taigi

⁷ KAMUNTAVIČIENĖ, Vaida. *Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*, t. 1. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 115.

⁸ Ten pat, p. 99.

⁹ Ten pat, p. 203.

iš Vilniaus ir Slanimo benediktinių bei Kauno bernardinių vienuolynų dalis vienuolių buvo prievarta atkeltos į Kauną. Daugiausia remdamasi Kauno benediktinių sąrašais, įžadų aktais ir vienuolyno vizitacijomis, autorė nurodo vienuolyne gyvenusias seses. Tai leidžia susidaryti įspūdį, kaip bėgant amžiui keitėsi vienuolių skaičius vienuolyne. Skyriuje taip pat išsamiai aprašoma socialinė vienuolyno veikla: mergaičių ir neofitų ugdymas, rezidenčių globojimas, nedorovingų asmenų perauklėjimas. Caro okupacijos laikotarpis neigiamai paveikė ir vienuolyno ūkinę padėtį. 1842 m. Sudvariškių ir Petrašiūnų palivarkai caro administracijos buvo nusavinti, o Paštuvos palivarko palikta tik nedidelė dalis. Autorė supažindina su benediktinių siekiu išsaugoti pastarąsias valdas.

Septintajame skyriuje aptariamas modernios etnolingvistinės lenkiškos dvasios diegimo klausimas. Kauno benediktinių vienuolynas iki XX a. pr. gyvavo bajoriškoje savimonėje. Vienuolėms reikėjo daug pastangų, kad vienuolynas taptų tautiškai lietuvišku¹⁰. Taip pat svarstoma, kaip Kauno benediktines paveikė XX a. pr. iššūkiai: Pirmasis pasaulinis karas, caro valdžios žlugimas, tautinių valstybių kūrimasis.

Knygos pabaigoje pridedami trys priedai: 1) šaltiniai, susiję su Kauno Šv. Mikalojaus bažnyčios ir benediktinių vienuolyno ankstyvąja istorija (XV–XVII a.); 2) vienuolyno vyresniųjų bei abačių sąrašas nuo vienuolyno įkūrimo iki 1918 m.; 3) 205 vienuolių biogramos.

Antrasis Kauno benediktinių istorijos tomas, kurio autorė yra menotyrininkė A. Vasiliauskienė, skirtas meninei vienuolyno ir Šv. Mikalojaus bažnyčios pusei nagrinėti. Kaip teigia pati knygos autorė, nors tam tikrais aspektais Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė pusė yra tirta, tačiau kol kas nebuvo sulaukta išsamios studijos¹¹. Monografija skirstoma į dvi pagrindines dalis. Pirmojoje dalyje menotyrininkė aptaria pagrindinius benediktinių vienuolyno ikonografijos ypatumus Europoje ir Lietuvoje. Pagrindinėje – antrojoje – knygos dalyje, kurią sudaro penki skyriai, apibendrinti Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio tyrinėjimai.

A. Vasiliauskienė teigia: „Vienuolijų meno savitumas glaudžiai susijęs ne su formaliaisiais aspektais, t. y. stilių raida, meniniu dailininko braižu ar kompoziciniais sprendimais, bet pirmiausia su konkrečios vienuolijos puoselėjamu dvasingumu ir bendrakrikščioniškomis tiesomis.“¹² Tad knygos pradžioje autorė išsamiai aptaria benediktiniam maldingumui būdingus meninius siužetus bei ikonografines programas. Autorė nurodo pagrindinius senųjų benediktinškų vienuolynų – Šv. Benedikto ir Šv. Scholastikos – ikonografinius naratyvus. Taip pat apžvelgia potridentinio laikotarpio pokyčius, matomus benediktinių vienuolynų bažnyčių dailėje. Aprašydama pastarąjį laikotarpį, autorė pasitelkia LDK veikusias benediktinių vienuolynų bažnyčias Nesvyžiuje ir Vilniuje

¹⁰ KAMUNTAVIČIENĖ, Vaida. *Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*, t. 1. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 25.

¹¹ VASILIAUSKIENĖ, Aušra. *Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*, t. 2. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 10.

¹² Ten pat, p. 19.

(Šv. Kotrynos bažnyčią), kaip būdingus vėlyvajam barokui benediktiško meno pavyzdžius. Pagaliau menotyrininkė išskiria svarbiausius benediktinių vienuolynų meninius savitumus, šventųjų vaizdavimą dailės kūrinuose.

Antroje monografijos dalyje autorė susitelkia į Kauno benediktinių vienuolyno ansamblį, išsamiai aprašo seniausią ansamblio objektą – Šv. Mikalojaus bažnyčią. Menotyrininkė narplioja bažnyčios istorijos klausimus, į kuriuos dar ir šiandien istorikai bei menotyrininkai nėra galutinai atsakę, supažindina su įvairiomis Šv. Mikalojaus bažnyčios istorijos pradžios interpretacijomis. Autorė išsamiai aprašo bažnyčios architektūros bruožus, pateikia XX a. pirmosios ir antrosios pusių bažnyčios planus. A. Vasiliauskienė supažindina skaitytoją su bažnyčios interjero ir eksterjero pokyčiais bėgant amžiams. Autorė, remdamasi ir kitais architektūros istorikais, išskiria du svarbiausius bažnyčios pertvarkymo laikotarpius: 1) XVII a. pirmąją pusę, kada prie šventovės atvyksta benediktinės; 2) XVIII–XIX a. sandūros pokyčius. Daug dėmesio skiria sakralaus meno kūriniais, buvusiems bažnyčioje, aptarti. Verta paminėti, kad kai kurie benediktinių istoriją prie Šv. Mikalojaus bažnyčios menantys sakralaus meno kūriniai šiuo metu yra atsidūrę kitose bažnyčiose. A. Vasiliauskienė nurodo, kad dar XVIII a. pradžios vizitacijoje minimas Kauno benediktinių didysis altorius yra išlikęs iki šių dienų ir yra Ariogalos Šv. Arkangelo Mykolo bažnyčios presbiterijoje¹³.

Skyriuje *Vienuolyno ansamblio pertvarkos XIX amžiuje* autorė pirmiausia aptaria senojo medinio vienuolyno pastatą ir aplinką. Į naują sumūrytą vienuolyną Kauno benediktinės persikėlė 1828 m. A. Vasiliauskienė aprašo statybas ir naujo sumūryto vienuolyno pastatą, patalpų jame išdėstymą bei Šv. Mikalojaus bažnyčios rekonstrukciją. XIX a. bažnyčios ikonografijoje būta keleto etapų: XIX a. 5-ojo deš. bažnyčios ikonografinėje programoje benediktinių dvasingumo aspektai persipynė su dominikonų, o 7-ajame aptariamo amžiaus deš. atsirado daugiau benediktinišką dvasingumą atspindinčių kūrinių, nors didžiajame altoriuje išliko Rožinio Dievo Motinos atvaizdas, platinamas dominikonų¹⁴. Autorė aptaria XIX a. Šv. Mikalojaus bažnyčios altorių ikonografiją. Skyriuje (kaip ir visoje knygoje) gausu iliustracijų, kuriose vaizduojami bažnyčioje buvę paveikslai bei kiti sakraliojo meno kūriniai.

Kaip nurodo pati autorė, XX a. Kauno benediktinių bažnyčia ir vienuolynas sulaukė trijų pertvarkymo etapų: 1) 1910–1919 m.; 2) pirmosios Lietuvos Nepriklausomybės laikotarpiu ir 3) 1990–1994 m.¹⁵ Skyriuje *Modernėjimo link: XX a. pirmoji pusė* A. Vasiliauskienė išsamiai aptaria pirmųjų dviejų laikotarpių rekonstrukcijas, taip pat nagrinėja garsių architektų indėlį į vienuolyno ansamblio kūrimą. XX a. 3-ajame deš. Aleksandras Gordevičius projektavo kleboniją, o Karolis Reisonas XX a. 4-ojo deš.

¹³ VASILIAUSKIENĖ, Aušra. *Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*, t. 2. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 65–66.

¹⁴ Ten pat, p. 109, 114.

¹⁵ Ten pat, p. 120.

pabaigoje – vienuolyno namą, ūkinius pastatus ir tvorą prie Benediktinių g.¹⁶ Kauno Šv. Mikalojaus bažnyčia XX a. pirmojoje pusėje taip pat sulaukė pertvarkymų, kurie išsamiai aprašomi pastarajame skyriuje. 1927 m. remonto metu jauni Kauno meno mokyklos auklėtiniai Adomas Smetona ir Bronius Murinas bažnyčios interjero puošyboje derino liaudiškus ornamentus su krikščioniškais simboliais, artimais benediktiškam dvasingumui¹⁷. 1938–1940 m. rekonstrukcijos metu, kada bažnyčios erdvė buvo pritaikoma Švč. Sakramento amžinajai adoracijai, daugiausia įtakos turėjo kitų dviejų žymių menininkų – Liudo Truikio ir Vytauto Bičiūno – darbai¹⁸.

Paskutiniame knygos skyriuje *Atgimimo šviesoje: XX a. antroji pusė* autorė aptaria Kauno benediktinių vienuolyno padėtį sovietmečiu bei pirmaisiais atkurtos Lietuvos metais. Jau 1948 m. bažnyčia buvo perduota Respublikinei bibliotekai (nuo 1963 m. – Kauno viešoji biblioteka), o 1961–1968 m. fragmentiškai restauravus vienuolyno namą, jame įkurtas bendrabutis¹⁹. A. Vasiliauskiene išsamiai aprašo vienuolyno atgimimą, kuris susijęs su Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimu. Grįžo sesės benediktinės, Šv. Mikalojaus bažnyčia vėl buvo pritaikyta tikinčiųjų poreikiams. Menotyrininkė aprašo, kokie svarbiausi darbai atlikti atkuriant bažnyčios interjerą ir kokių naujų sakralaus meno kūrinų galima joje rasti.

Monografijos prieduose publikuojami 1700 m. Kauno benediktinių vizitacijos aktas (lenkų kalba) ir seserų benediktinių vienuolyno Kaune inventorių, surašytas 1934 m. (lietuvių kalba).

---

¹⁶ VASILIAUSKIENĖ, Aušra. *Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*, t. 2. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 135.

¹⁷ Ten pat, p. 189.

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Ten pat, p. 193.